

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД, ЯК ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Белов Д.М.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету

ДВНЗ „Ужгородський національний університет”

В статті досліджується поняття «конституційний лад», як основне поняття, що використовується при розгляді еволюції конституціоналізму. Автор наводить думки щодо поняття «конституційний лад» ряду зарубіжних та українських вчених. Виділяються окремі ознаки поняття «конституційний лад».

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, конституційний лад, наука конституційного права.

В статье исследуется понятие «конституционный строй», как основное понятие, используемое при рассмотрении эволюции конституционализма. Автор приводит мнения относительно понятия «конституционный строй» ряда зарубежных и украинских ученых. Выделяются отдельные признаки понятия «конституционный строй».

Ключевые слова: конституционализм, конституция, конституционный строй, наука конституционного права.

In the article the concept of "constitutional order" as the basic concept used in considering the evolution of constitutionalism. The author gives an opinion on the concept of "constitutional order" number of foreign and Ukrainian scientists. Select the individual features of the concept of "constitutional order".

Keywords: constitutionalism, constitution, constitutional order, the science of constitutional law.

Розвиток сучасної науки конституційного права, а також необхідність теоретико-правового осмислення інтенсивних процесів державотворення, що відбуваються в сучасній Україні, змушують звернутися до аналізу змісту та сутності цілої системи фундаментальних категорій, які застосовуються в сучасному конституціоналізмі. Однією з таких базових категорій слід визнати «конституційний лад».

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом досліджень ряду українських та зарубіжних науковців. Так, зокрема, власне поняття «конституціоналізму» розглядалося в працях: В. Тертички, О. Кучеренко, П. Фріса, І. Арістової та ін. Питанням природи та змісту конституції та конституційного процесу в цілому в свій час займалися: В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Тодика, І. Гладуняк, А. Медушевський та ін. Автор ставить собі за мету розкрити поняття «конституційний лад», використовуючи підходи ряду українських та зарубіжних конституціоналістів.

«Конституційний лад» виступає складовою частиною «конституціоналізму», що є ширшим поняттям. Він відображає конкретний устрій держави та суспільства й «означає перетворення теоретичної моделі в політичну та правову реальність» [1, с. 45].

У літературі поняття «конституційний лад» відрізняють від таких понять, як «суспільний лад» та «державний лад», що застосовувалися в радянському законодавстві й науці державного права [2, с. 3-4]. В. Погорілко вважав, що конституційний лад – це система суспільних відносин, передбачених і гарантованих конституцією та законами, прийнятими на її

основі і відповідно до неї [3, с. 100]. За своєю суттю, зазначає Ю. Шемшученко, конституційний лад являє собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлений рівнем розвитку суспільства й держави [4, с. 11]. У зв'язку з цим у юридичній літературі висловлюється думка про те, що поняття конституційного ладу розвивається з категорії суспільного й державного ладу [5, с. 8-11], а узагальнено конституційний лад визначається як сукупність усіх правовідносин, спричинених і закріплених конституцією [6, с. 50].

Таким чином, поняття «конституційний лад», поряд з поняттям «конституціоналізм», відіграє роль так званої системоутворюючої категорії науки конституційного права і, більше того, практики конституційно-правового будівництва. Дане поняття є найбільш загальним за рівнем логічного узагальнення поняттям науки конституційного права. Об'єкти його вивчення співпадають з предметом пізнання науки конституційного права в цілому. Саме це дозволяє вченим-правознавцям досить правильно охарактеризувати «конституційний лад», як «основну інтегруючу» та «граничну» категорію науки конституційного права [7, с. 17].

Про конституційний лад говорять в подвійному розумінні: формальному та змістовному. У першому випадку під цим терміном розуміють сам факт наявності в суспільстві та державі устрою, що базується на конституції, якою керується держава. Такий підхід означає, що будь-яке суспільство та держава, яка ґрунтується на конституції, можуть називатися конституційними та мають конституційний лад, безвід-

носно щодо змісту наявної у них конституції.

Разом з тим, в науці конституційного права поняття «конституційний лад» використовується частіше в іншому, – змістовному сенсі, коли під ним розуміють лише такий суспільний та державний лад, який відповідає певним вимогам. Перш за все, мова йде про визнання та гарантованість прав і свобод людини та громадянина, розподіл державної влади, демократичну форму державного правління тощо [8, с. 36].

Конституційний лад не слід ототожнювати з державним ладом. Останній є явищем більш вузьким. На відміну від державного ладу конституційний лад завжди передбачає наявність в державі конституції. Якщо необхідними ознаками конституційного ладу є народний суверенітет, виборність влади, розподіл державної влади, непорушність і невідчужуваність загально визнаних прав і свобод людини, то державний лад може і не містити всіх цих ознак. В юридичній науці проблемам конституційного ладу була приділена достатня увага. Їх почали вивчати ще в початковий період радянської історії. Проте більш конкретно питання про поняття та конституційний зміст суспільного ладу з особливою гостротою постало після прийняття Конституції СРСР 1936 р. Вона, як відомо, відкривалася главою «Суспільний лад» [9].

У подальшому в Конституції СРСР 1977 р. вже весь перший розділ був присвячений цьому і називався: «Основи суспільного ладу та політики СРСР» [10]. В свою чергу, конституції союзних республік дублювали структуру Конституції СРСР і також починалися з аналогічних глав або розділів. Таким чином можна говорити про те, що з точки зору укладачів радянських конституцій саме основи суспільного ладу є головним, основним у конституційних положеннях. З них випливало все інше, включаючи права та свободи радянських громадян.

В юридичній науці поняття «конституційний лад» стало досить активно використовуватися кризь призму «загальнонародної держави». Одним з перших розробників даної проблеми був Ю. Єременко. У його розумінні конституційний лад являє собою «систему панівних економічних, політичних та ідеологічних відносин в їх конституційній формі вираження, які втілюють повновладдя (суверенітет) ... народу та визначають сутність і основні риси ... суспільства в цілому» [11, с. 18]. В основі цього визначення лежить характер і види суспільних відносин, що становлять зміст конституційного ладу у правовій формі їх прояву. Саме тому, вважаємо, автор правий говорячи про можливість розглядати поняття «конституційний лад» і «як сукупність конституційно-правових відносин».

Конституційний лад органічно входить до суспільного ладу, що безпосередньо пов'язаний з його конституційною регламентацією, реалізацією та охороною конституційних приписів. Іншими словами, конституційний лад є та частина суспільного ладу, яка безпосередньо пов'язана з його конституційними основами. Так як вся історія конституційного зако-

нодавства переконливо свідчить про те, що в ньому втілюються лише певні сторони суспільного ладу, Ю. Єременко говорить про необхідність встановити специфіку конституційного (державно-правового) змісту суспільного ладу. Призначення конституційного законодавства при цьому ним не зводиться до закріплення одних лише відносин державного володарювання. «Цілком очевидно, що влада здійснює регулюючий вплив на всі елементи суспільного ладу, а тому втілює основні його риси. Але й сама влада є елементом суспільного ладу і тому втілює основні його риси» [11, с. 19].

В якості складової частини суспільного ладу, на думку Ю. Єременко, конституційне законодавство має регламентувати правову основу державного та суспільного життя. При цьому правова основа, з одного боку, пронизує всі основні соціальні (економічні, політичні, ідеологічні) сфери суспільного ладу, а з іншого – займає самостійне місце. «Якщо соціальні основи характеризують ... суспільство в його горизонтальному зрізі, то правова – у вертикальному» [11, с. 21-22].

Слід відмітити, що радянською юридичною наукою конституційний лад розглядався виключно як галузь соціально-класових відносин. Конституційні основи суспільного ладу в своїй єдності розкривають загальні умови існування класів, здійснення свободи особистості, висловлюють соціалістичний тип, характер відносин не тільки всередині радянського суспільства, а й на міжнародній арені [12, с. 6]. У той же час, подібне розуміння конституційного ладу, будучи адекватним відображенням політико-правових поглядів соціалістичної адміністративно-командної системи, зіграло свою позитивну роль. У контексті вищевикладеного слід акцентувати увагу на тому, що в конституційному законодавстві СРСР сам термін «конституційний лад» з'явився в зв'язку із заснуванням поста Президента СРСР і зміною редакцій статей 6 і 7 Конституції СРСР 1977 р. У конституційному законодавстві РРФСР даний термін був офіційно введений I З'їздом народних депутатів РРФСР після зміни ним редакції ст. 7 Конституції РРФСР 1978 р., що заборонила «створення та діяльність партій ..., які мають на меті насильницьку зміну радянського конституційного ладу ...» [13].

На початку 1990-х років з'явилися якісно нові тенденції в процесі конституційного розвитку України. Виділялися основні елементи подальшого розвитку конституційного ладу України, якими на думку Ю. Тодики є народовладдя, розподіл державної влади, республіканська форма правління, різноманіття форм економічної діяльності [14, с. 275].

Принципово новим у становленні конституційного ладу нової України є визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю. Не людина має слугувати владі, а влада повинна стояти на захисті прав і свобод людини, оскільки визнання, дотримання та захист прав і свобод людини стало відтепер головним обов'язком державної влади. Ці головні

напрямки та аспекти сутнісної характеристики Конституції «присутні у всіх конституційних інститутах і нормах і з більшою або меншою мірою формальної визначеності виражаються в державно-правовій регламентації влади, суверенітету та свободи особи в нашому суспільстві» [15, с. 5].

Однак демократична конституція не лише встановлює межі дії держави, компетенцію його основних органів і ступінь їх втручання в життєдіяльність людини, але і являє собою юридичні основи непопорушності громадянського суспільства, прав людини. Конституційний лад має сприяти нормальному, природному, об'єктивно сприятливому процесу розвитку суспільства, а не служити йому гальмом або ж дестабілізувати його [1, с. 47].

Сьогодні в Україні конституційно утвердився принцип розподілу державної влади. У радянський період він відхилявся, як вкрай чужий і несумісний з соціалістичною державою. Розподіл влади означає, що влада в державі повинна бути так розподілена та демонополізована, щоб жодна з її гілок не змогла підкорити собі іншу [16, с. 39-40].

Розподіл державної влади є можливим, якщо держава найтіснішим чином пов'язана правом, демократичним законодавством. На жаль, в пострадянський період ми спостерігали та й продовжуємо спостерігати певні відхилення від цього принципу в діяльності як органів місцевого самоврядування, так і в діяльності органів державної влади. У той же час процес реформування в Україні вже пройшов свою точку біфуркації. Зокрема пішло в минуле конституційне закріплення лише однією з форм власності – соціалістичної загальнонародної власності. Проведені економічні перетворення, незважаючи на ряд труднощів і часто негативні наслідки для населення, призвели до реального становленню різних форм власності.

На сьогодні, коли поняття «конституційний лад» зустрічається в переважній кількості підручників з конституційного права як України, так і зарубіжних країн, у численних монографіях, наукових статтях та інших дослідженнях наукового або науково-практичного характеру, ми можемо відзначити існування декількох дефінітивних підходів до його визначення, які відрізняються не лише окремими складовими частинами чи елементними ознаками, а й принципово по-різному підходять до питання про визнання сутності, змісту і форми конституційного ладу [17, с. 20]. Зважаючи на це, вважаємо, що звернення до доктринального та нормативного аналізу поняття «конституційний лад», а також спроба класифікації способів його визначення є вельми важливим науковим завданням, що відрізняється доктринальною та прагматичною актуальністю.

Таким чином, зміни, які стали відбуватися в Україні з початку 1990-х років, викликали потребу поновому поглянути на поняття «конституційний лад» (тут і далі курсив мій - Д.Б.). Вчені висловлювали різні думки з цього приводу. Так, зокрема, Е. Козлова та О. Кутафін бачать в цьому понятті «форму

або спосіб організації держави, яка забезпечує підпорядкування її праву та характеризує її як конституційну державу» [18, с. 75-76]. Н. Богданова вважає, що конституційний лад можна визначити як «логічну побудову, що відбиває об'єктивований в нормах конституційного права устрій держави та суспільства», а також становище людини і громадянина в системі відносин «держава – суспільство – особа» [19, с. 18]. У той же час В. Лафітській виходить з того, що конституційний лад охоплює тільки основи державності та права, тоді як правова держава – всі сторони державного та правового буття [20, с. 33].

М. Баглай в поняття «конституційний лад» включає не тільки юридичні складові, так як вони, на його думку, обумовлені, крім права, рівнем правосвідомості, розвитком політичної культури та етики. Це привело автора до розуміння того, що конституційний лад є «порядок, при якому дотримуються права та свободи людини і громадянина, а держава діє відповідно до конституції» [21, с. 98].

Даючи визначення поняття «конституційний лад» держави, дуже важливо не забувати про те, що в ньому повинна відображатися сутність останнього. А сутність усіх соціальних явищ лежить в певній формі суспільних відносин. У зв'язку з цим непродуктивно зводити розуміння конституційного ладу лише до того, з чого він складається – формою організації державної влади, способом формування та функціонування владних структур держави, юридичного статусу людини та громадянина і т.д. Це пов'язано з тим, як вірно помітив А. Коваленко, що «компоненти конституційного ладу лежать як би на поверхні явищ, а тому схоплюються в першу чергу» [22, с. 36].

На думку В. Віноградова при вивченні конституційного ладу ми маємо справу не тільки з його складовими компонентами та правовими нормами, що закріплюють їх. Конституційний лад будь-якої країни є єдиним державно-правовим організмом, який базується на певній формі суспільних відносин і закріплений нормами Основного закону держави. При цьому кожному конституційному ладу властиві й свої особливості, які обумовлені конкретно-історичними умовами [1, с. 51].

Видається конструктивним при розгляді поняття «конституційний лад» не ігнорувати повністю напрацювання вчених-правознавців радянських років. Цілий ряд вчених вважають, що конституційний лад є система відносин, яка включає правові відносини державної влади, але не тільки їх. В. Кабишев під конституційним ладом розуміє «систему конституційних відносин як предмета конституційного регулювання, що включає в себе конституційні норми і конституційні принципи, що регулюють та закріплюють окремі види суспільних відносин існуючого соціального ладу» [15, с. 4].

З ним в цілому згодні Д. Катков і Е. Корчіго, які вважають, що конституційний лад – це система правових відносин, що закріплює спосіб організації держави, при якому визнаються та гарантуються права і

свободи людини і громадянина, а держава підпорядкована праву і, перш за все демократичній Конституції» [23, с. 38].

Автор спеціального дослідження з питань конституційного ладу О. Румянцев розуміє під конституційним ладом «цілісну систему соціально-правових відносин та інститутів, підпорядкованих безумовним моральним і конституційним велінням». Вона базується на сукупності основоположних регуляторів, які

сприяють закріпленню в суспільній практиці і в правосвідомості стабільних, справедливих, гуманних і правових зв'язків між людиною, громадянським суспільством та державою [24, с. 23-24].

Отже, підбиваючи підсумки аналізу різних підходів щодо поняття «конституційний лад», необхідно зазначити, що на наш погляд, під ним слід розуміти конституційне стан суспільних відносин, їх відповідність конституційним принципам і нормам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Виноградов, Валерий Валериевич. Становление конституционализма в монархической России : [Электронный ресурс] Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений, 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / В.В.Виноградов - М.: РГБ, 2003. – 198 с.
2. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в конституции // Государство и право. — 1993. — № 10. — С. 3 — 4.
3. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. проф. В. Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. — С. 100—104.
4. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. — Т. 2 / За заг. редакцією Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. — С. 11—13.
5. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя. — Х.: Факт, 1999. — С. 8—11.
6. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 50.
7. Богданова Н.А. Понятия науки конституционного права: опыт аналитического и синтетического подходов к построению их системы / Н.А. Богданова // Вестник Московского университета. - Серия 11. - Право. - 1999. - № 5. - С. 17-18.
8. Румянцев, О.Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в конституции / О.Г. Румянцев // Государство и право. — 1993. — № 10. — С. 34-37.
9. Конституция (Основной Закон) СССР 1936 года // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. - 1936. - № 283. - 6 декабря.
10. Конституция (Основной Закон) СССР 1977 года // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. - 1978. - № 121. - 8 июня.
11. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность / Ю.П.Еременко. - Саратов, 1982. - 224 с.
12. Тацій, В.Я. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика // Право України. — 2001. — № 6. — С. 5-8.
13. Конституция (Основной закон) РСФСР. М., 1991.
14. Тодыка, Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Ю.Н. Тодыка. — Х. : Факт, 2000. — 418 с.
15. Кабышев В.Т. Становление конституционного строя России / В.Т.Кабышев // Конституционное развитие России: Межвуз. науч. сб. - Саратов, 1993. - С. 4-9.
16. Эбзеев Б.С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд / Б.С.Эбзеев. - М., 1997. — 210 с.
17. Прієшкіна, Ольга Василівна. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування [Текст] : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муниципальное право / О.В.Прієшкіна; Інститут законодавства Верховної Ради України. - К., 2009. - 489 с.
18. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации / Е.И. Козлова, О.Е.Кутафин. - М., 1995. — 295 с.
19. Богданова Н.А. Понятия науки конституционного права: опыт аналитического и синтетического подходов к построению их системы / Н.А. Богданова // Вестник Московского университета: Серия 11. Право. - 1999. - № 5. С.17-21.
20. Лафитский В.И. Основы конституционного строя США / В.И.Лафитский. - М., 1998. - 191 с.
21. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации / М.В.Баглай. - М., 1998. 511 с.
22. Коваленко А.И. Конституционное право Российской Федерации / А.И.Коваленко - М., 1995. 231 с.
23. Катков Д.Б., Корчиго Е.В. Конституционное право России / Д.Б.Катков, Е.В.Корчиго - М., 1999. 312 с.
24. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О.Г. Румянцев - М., 1994. — 337 с.